

BADIIY ASARDA TAVSIFLASH VOSITALARI

¹Saymuratova Ijobat Tursunqulovna

GulDU katta o'qituvchi

²To'rayeva Dilnoza Nematullayevna

Dotsent f.f.b.f.doktori (PhD)

³Saidova Shahnoza

Adabiyotshunoslik (O'zbek adabiyoti) yo'nalishi magistranti

ARTICLE INFO

Received: 14th June 2023

Accepted: 20th June 2023

Online: 21th June 2023

KEY WORDS

Badiiy nutq, uslub, dialog, monolog, muallif izohi, roman, syujet, obraz, ruhiy holat, badiiy matn.

ABSTRACT

Mazkur maqolada hozirgi adabiy jarayonning yirik vakili, iste'dodli yozuvchi Xurshid Do'stmuhammadning "Bozor" romanida badiiy nutq va uslub masalasi idrok etilgan va badiiy nutqning monologik va dialogik shakllari tahlilga tortilgan.

Xurshid Do'stmuhammadning "Bozor" romani asosan muallif va personajlar nutqidan tashkil topgan bo'lib, yozuvchi qahramonlar nutqini individuallashtirishda badiiy nutqning monologik va dialogik shakllariga tayangan. Darhaqiqat, "Monologik nutq deganda bir kishining (kimdir birov yoki o'ziga murojaat shaklidagi) nutqi tushunilsa, dialogik nutq ikki yoki undan ortiq personaj orasidagi muloqotda voqe bo'ladi" [2:250]. Badiiy nutqning bu kabi ko'rinishlari qahramonning ruhiy kechinmalarini (monolog), fikr-mulohazalarini (dialog) ifodalaydi, obraz mohiyatini to'laonli ochishga xizmat qiladi.

Badiiy nutqning dialog shakli asosan personajlar dunyoqarashi, o'y-fikrlari, orzu-umidlari va maqsadlarini kitobxonga aniqroq yetkazib berishga xizmat qilsa, ular orasidagi muallif izohi, ya'ni remarkalari aynan dialog jarayonidagi qahramonlarning ochilmagan eng muhim qirralarini kengroq tavsiflashga yaqindan yordam beradi. Darvoqe, D.Quronov ta'kidlaganidek: "Dialogda muallif remarkasi tarzida beriluvchi personajning yuz-ko'z ifodasi, mimikasi, undagi fiziologik o'zgarishlar haqidagi ma'lumotlar juda katta ahamiyat kasb etadi. Ular personaj nutqini "eshitish" va uning xatti-harakatini "ko'rib turish" imkonini – sahnaviylik effektini yaratadi, inson obrazining to'laonli, jonli chiqishini ta'minlaydi" [2:108].

Romanda syujetning ikki liniyasi mavjud bo'lib, bu – ijtimoiy va sevgi liniyalaridir. Romanning ijtimoiy liniyasida bozor yetakchilik qilsa, sevgi liniyasini Fozilbek va Qadriyaning munosabatlari tashkil etadi. Yozuvchi syujetning ikki liniyasi rivoji davomida inson va bozor, inson va muhabbat, inson va ma'rifat, inson va mehr-oqibat kabi davrning eng dolzarb muammolarini tahlilga tortadi. Fozilbekni yoshi o'ttizga yaqinlashib qolgan bo'lsa-da, uylanmagan. U uylanishdan biroz cho'chib turadi, to'g'risi uylanishni uncha ham xohlamaydi, sababi unga mos keladigan "Munosibxon" topilmaydi. Romanning asosiy syujeti ham shu mavzu bilan bog'liq dialog bilan boshlanadi:

– Tanimagan-netmaganimni, sinamagan-bilmaganimni tanlashdan uyalaman.

Habiba ukasining bemavrid hazilidan battar xunobi ortdi.

– Tanish-bilish uchun, nima, birovvi qizini ichiga kirib chiqishing kerakmi?! Ovval nari-beridan ko'rgin, yuzlashtiraylik... husni, bo'y-basti ma'qul kelsa, bo'ldi-de! [1:11].

Mazkur suhbatdan Fozilbekning oilaga bo'lgan munosabati anglashiladi. Bu bilan uning ma'naviyatli, pok vijdonli va oriyatli inson ekanligiga ishora qilinadi. Voqelar davomida qahramonning ma'naviy qiyofasi asar personajlari bilan bo'lgan suhbatlar jarayonida oydinlashadi. Shu bilan birga voqealar oqimi davomida dialoglar ham rivojlanib boradi. Yozuvchi asosan Fozilbek va bozorning asl qiyofalarini ochishda psixologik xarakterga ega bo'lgan dialoglardan samarali foydalangan. Fozilbek va bozor qiyofalarini ochish orqali odam va olam munosabatlari idrok etiladi.

– Nimadan kulyapsiz, otasi? – choliga avaylabgina savol qotdi Umri ona. U cholining fe'lidagi g'alati o'zgarishni sezib o'tirgan edi.

– Bozordan... bozorning ustidan kulyapman, – dedi Qosimbek oqsoqol o'sha zahoti lab-lunjini yig'ishtirib. – Bozorni epaqaga keltiraman, degan niyatda umrimni sovurganimdan kulyapman... [1:31].

Jaholatga yuz burgan bozorni yo'lga solmoqchi bo'lgan Qosimbek bozorboshining butun umri bekorga ketganligini hayoti o'z poyoniga yetayotgan bir mahalda anglagani o'z tilidan ishonarli va ta'sirchan ifodalangan. Qosimbek ham hamma qatori oddiy odam, boshi yostiqqa tekkandagina inson qadri-qimmatini, o'zligini anglashi uning ruhiyatida sodir etilgan o'zgarishlarga sabab bo'ladi.

Romandagi qaysi bir dialogni olib qaramaylik, suhbat jarayonlarida qahramonlarning qalb kechinmalari, ko'ngil tug'yonlari, istak va xohishlari dialog va monologlarning dialektik birikuv vositasida, muallif nutqining monologlarga singib yangi bir badiiy kashfiyot hosil qilganligining guvohi bo'lamiz. Romandagi har bir lavha va har bir timsolning muayyan ibtido hamda mantiqiy intihoga egaligi asarning muallif ko'ngli tubidan chiqqanligini, u badiiy matnning har bir unsuri ustida astoydil puxta ishlaganligini anglatadi.

Fozilbek bozor aylanib yurib o'zining "Munosibxon"ini topganday bo'ladi. Uni bir ko'rishdayoq yaxshi ko'rib qoladi.

– Uzunmning qanaqasi yaxshi... – "Yaxshi ko'rasiz" demoqchi edi, so'nggi lahzada savolini o'zgartirdi: – ...bo'ladi?

Fozilbek qizdan ko'z uzmadi, savolining beo'xshov chiqqanini ham o'ylab ko'rmadi, qizning oppoq manglayiga, bo'yniga o'g'rincha ko'z qirini tashladi. Qiz bosh ko'tarib unga qaramadi, lekin savolni javobsiz ham qoldirmadi:

– Husaynisi...

So'ng... Fozilbek ortiq so'z topolmadi, og'iz juftladiyu, tili tanglayiga yopishdi-qoldi. O'yini o'ylaguncha notanish qiz ikki bosh husaynini qog'oz xaltaga solib, rastadan uzoqlashdi. Fozilbek serrayib, uning izidan kuzatganicha qoldi.

– Kitobxonada ishlaydi...

Fozilbek qulog'iga chalingan bu xushxabarni durust anglamadi, izdihom orasidan ko'zdan yiroqlashib borayotgan qiz uning yuragini yulib olib ketayotgan edi. Mo'ysafid uzumfurushning keyingi so'zlari xayoli parokanda yigitning qulog'iga elas-elas chalindi.

– Anavindagi rastaboshining qizi. Boyaqish, oyday, baxti ochildi...

"Sutga chayilganday!" deb yubordi Fozilbek beixtiyor.

Ushbu dialogdan ko'rinadiki, yozuvchi sevgining qudratini Fozilbekning ruhiy kechinmasi, uning qalbida kechayotgan hayajon, his-tuyg'usi orqali tasvirlab beradi. Dialog tarkibida kelgan muallif izohlari har ikki qahramon xatti-harakati va holatini ochiq ifodalashga xizmat qilgan. Muallif ruhiy holatni shunday ishonarli tasvirlaganki, Fozilbek hatto muysafid cholning so'zlariga e'tibor ham bermaydi. E'tibor berishni ham istamaydi, chunki uning xayolini Qadriya band etgan edi. Romandagi mana shu epizoddan keyin bosh qahramon bilan bog'liq voqealar rivoji keskin tus oladi. Voqealar rivoji davomida Fozilbek har xil yoshdagi kishilar bilan suhbatda bo'ladi, bu dialoglar sistemasi o'sishi jarayonida bozorning asl qiyofasi, roman voqeligidan ko'zlangan mohiyat ochilib boraveradi. Yozuvchi obrazlar xarakterini yoritir ekan, obrazlar haqidagi munozaralarida muallif nutqi ularning ruhiy holatlarini oydinlashtiruvchi vazifani bajargan. Nafaqat ruhiy holatlarini balki qahramonlarning ma'naviy inson sifatidagi mohiyatini ham ochishda bir vosita vazifasini o'tagan.

Romandagi badiiy matnning katta qismini muallif nutqi tashkil etadi. Muallif nutqi birgina roman voqeligi va uning tafsilotini, qahramon xatti-harakatlarini izohlabgina qolmay, balki ularning ham ichki ham tashqi qiyofalarini ochishga xizmat qiladi. Qahramon holati tasvirlangan mazkur parcha kitobxon diqqatini jalb etadi: "Sezgilari *sirqiraydi, sirqirasa-da, sezdirmaydi. Sezdirmasa-da*, ularning har boqishida o'zicha, "Onamizning joni evaziga tug'ilgansan!" degan ta'na-dashnomni o'qiydi" [1:100]. Matndagi takrorlar birinchidan ma'noning kuchayishini yuzaga keltirgan bo'lsa, ikkinchidan ham holat, ham munosabatni ifodalanishini ta'minlagan. Shu bilan birga yozuvchining asar tilini ta'sirchan ruhda kitobxonga yetkazib berish iqtidorini namoyon qilgan.

Asar voqeligini birgina muallif nutqi orqali izohlanishi yozuvchi uslubidagi biryoqlamalilikni yoki quruq bayonchilikni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shu bois dialoglar orqali qahramonlar nutqini harakatlantirish roman matniga o'zgacha ruh va joziba bag'ishlaydi. Dialog vositasi orqali qahramonlarning fikrlash doirasi, dunyoqarashi, xatti-harakatlari va o'ziga xos jihatlari kitobxonga aynan ularning nutqi orqali ifodalanishi asardagi ishonchlilikni ta'minlagan omillardan biri sanaladi.

Dialog orqali muallif qahramonlarga tegishli ayrim ma'lumotlarni berish bilan birga, ularning nutqini individuallashtirishga ham erishadi. Professor Y.Solijonov o'rinli ta'kidlaganidek: "Romanning eng muhim qismlaridan biri hisoblangan dialog o'zining mustaqil qurilishi sistemasiga va qat'iy tartib-qoidalarga egadir. Dialog badiiy asardagi avtor bayoni bilan chambarchas element hisoblanadi. Binobarin, dialog ham bayon tarkibiga kiradi, bayondan xoli tarzda mavjud bo'lolmaydi, aksincha, uning shartlarini ado etishga bo'ysundiriladi" [3:112]. Asar qahramonlari o'rtasida kechgan dialogda roman voqeligini va undan anglashilgan mohiyatni o'zida to'la yaxlitlagan lirik prozaning namunalari ko'rish mumkin:

Dunyo boshi gulzor, odoshi mozor.

Gulzoru mozorning orasi bozor... [1:146].

Personaj nutqidan olingan mazkur she'riy parchada so'z va tovushlar takrori qo'llanilgan. "She'riy sintaksisda eng keng qo'llaniluvchi vositalardan biri takrordir. Avvalo shuni aytish kerakki, takror tilning barcha sathlariga xos hodisa bo'lib, she'riyatda uning bir qator xususiy (tovush takrori, so'z takrori, anafora, epifora, ma'no takrori, ma'noning

kuchaytirilgan va susaytirilgan takrori, misra takrori, band takrori) ko'rinishlari faol qo'llaniladi. She'riy misralarda bir xil tovushlar takrori alliteratsiya deb yuritiladi. Alliteratsiyaning vokal (unlilar takrori) va konsonans alliteratsiya (undoshlar takrori) mavjud" [2:325]. She'riy parchada kuzatilgan so'z va tovushlar takrori asar qahramoni G'ulomjonning hayot va o'lim haqidagi fikrlarini juda aniq, shuningdek, hayotiy haqiqatga mos keladigan kechinmalarini haqqoniy ifodalagan. Lirik matndagi gulzor va mo'z tasvirlari tug'ilish va qaytishni o'zida to'la aks ettirgani bilan g'oyatda ta'sirli. Hammaning tug'ilishi jarayoni bir xil bo'lsa-da, biroq, yashash tarzi va o'limga olib keladigan holati turlicha bo'lishi mumkinligi ishonarli ifodalangan deyish mumkin. Muallifning quyidagi izohi ikki qahramonning suhbat jarayonidagi holatini ruyobga chiqargan:

G'ulomjon juda tiniq ovozda aytdi bu baytni, Fozilbekning nazarida bemorning tovushi jaranglab eshitildi.

– Yana ayting, takrorlang! – deb uni qistadi.

G'ulomjon mehmonning iltimosini bajo keltirdi, so'ng, "Sa'dulla Ahmadning she'ridan. Yo'g'on, jingalak sochli yigit bor-ku, shoir" deb izoh qo'shdi. Va qaytadan mador yig'ish maqsadida ko'zlarini yumganicha jim qoldi. Fozilbek bemorni o'z holiga qo'ydi, hozirgina eshitgan baytni o'zicha takrorladi, G'ulomjon ilgaridan hisobsiz she'r va termalarni yoddan bilishini esladi [1:147].

Muallif nutqidagi "Sa'dulla Ahmadning she'ridan. Yo'g'on, jingalak sochli yigit bor-ku, shoir" izohi yuqorida keltirilgan lirik parchaning kimga tegishligini va uning tashqi portretini, "G'ulomjon ilgaridan hisobsiz she'r va termalarni yoddan bilishini esladi" izohi esa qahramonning individual tabiatini ifodalashga xizmat qilgan. Shu bilan birga bugun bilan yashay olmaydigan, ertangi kun uchun qayg'uradigan, dunyo tashvishlaridan nadomat chekadigan, adolatsizliklarga toqat qilolmaydigan G'ulomjon obrazi retrospektiv yo'sinda tasvirlangan.

Yozuvchi romanga bozorning asl qiyofasini va uning muhitini ochib berish uchun Baxtish, kampir, G'ulomjon, Egam bobo, Zar bobo kabi bir qator yordamchi obrazlarni olib kiradi. Fozilbek deyarli har kuni bozor aylanadi, qiladigan asosiy ishi shundan iborat, shu sababli bozorni o'zicha taftish etadi. Muallif o'zining g'oyaviy niyatini amalga oshirish uchun Fozilbekni obrazlarning har biri bilan suhbatlashtiradi. Romanning syujet yo'nalishini an'anaviy uslubda yozilgan asarlardagidek voqealar tizimi emas, balki obrazlarning fikr-mulohazalari, o'ylari, dunyoqarashi va ongi tashkil etadi. Romanda chuqur ma'noli, teran fikrli dialoglar Fozilbekning xarakterini ochishga xizmat qiladi. Ayniqsa, asarda ichki monologlarga keng fikrlilik xos bo'lib, ular qahramonning xarakterini badiiy psixologik yo'nalishda ochishda katta ahamiyat kasb etgan. Roman syujetining ayrim qismlarida shunday kengaytirilgan o'ylar, ya'ni qahramonning xotira-monologlari, avval bo'lib o'tgan voqea-hodisalarni ko'z oldiga keltirishi orqali tasvirlangan. Asar g'oyasi va yozuvchining maqsadini kitobxonga yetkazib berishda dialoglar bilan birgalikda monologlar ham birlamchi xususiyat kasb etgan.

"Fozilbek o'zining tug'ilish onlarida kechirgan uqubatlarini, sho'rlik onaizori chekkan azoblarini tasavvur qilib, og'ir xo'rsindi. Buni akasiga sezdirmaslik uchun atayin kulimsiradi. "Mana, haqiqiy cho'pchak, aka!.. Necha-necha o'limlarni dog'da qoldirib, eson-omon tug'ilishning o'zi cho'pchak! Cho'pchakdan bu yog'i esa...Tug'ilgunga qadar... ona qornidagina

minnat, ta'ma yo'q. Keyin esa, keyin... bosh qora tuproqqa yetgunga qadar bu dunyoning jamiki cho'pchagi har qadam-har nafasda ilinj, ta'ma, minnatga hamroh, atrofigda girdikapalak, ulardan qochib qutulolmaysan, ularning qurshovida yashab o'tishga mahkumsan, odam!..." Fozilbek xayolidan kechgan o'ylarini akasiga ovoz chiqarib aytmadi... [1:54]. Fozilbekning ushbu kechinmalari ichki monolog bo'lib, monolog-xotiraga misol bo'ladi. U onasini juda ko'p xotirlaydi, uning o'limiga o'zini sababchi deb hisoblaydi, u tug'ilmaganda onasi bu yorug' dunyoni tark etmagan bo'lardi. Uning xotiralari chuqur mulohazaga undab, xayol ummoniga yetaklaydi. Qahramonning ichki monologi muallif nutqi bilan uyg'unlashib, retrospektiv syujetni yuzaga keltirgan va asardan ko'zlangan bosh maqsadni kitobxonga yetkazgan.

Ko'rinadiki, "Bozor" romanida badiiy nutqning monologik va dialogik turlarini qo'llash usuli yozuvchi tomonidan mahorat bilan qo'llanilgan. Roman g'oyasini ochib berishda qahramon, muallif va o'quvchi ishtiroki yozuvchi tomonidan qo'llanilgan nutq vositalarining ta'sirini yanada oshiradi va vazifasiga aniqlik kiritadi, hatto nutq unsurlari qahramonlarning psixologik holatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Demak, badiiy asardagi har bir unsur yozuvchi uslubini ochib berishga xizmat qilar ekan, aynan "Bozor" romanida qo'llanilgan nutqni tavsiflash vositalari – xarakter qirralarini tahlil qilish ham, qalb dialektikasi ham ijtimoiy munosabatlar maishiy to'qnashuvlarning xarakterlarga ta'sirini tahlil qilishi ham sintezlashgan holda namoyon bo'lgan Xurshid Do'stmuhammad uslubini ifodalaydi.

References:

1. Tursunkulovna, S. I., Lutfiniso, D., & Omonullo, M. (2020). Imitation of Thoughts and Feelings–Artistic Means of Psychology. *Solid State Technology*, 63(4), 453-457.
2. Tursunkulovna, S. I. (2022). Synthesis of national and postmodernist styles in Uzbek independence novels. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, 12(5), 433-436.
3. Саймуратова, И. (2021). МАЪНОЛАР ҲАҚИДАГИ АСАР. *FILOLOGIYA UFQLARI JURNALI*, 6(6).
4. Quilieva, G., & Tursunkulovna, S. I. (2021). Evolutionary development of tetralogy.
5. Yakubov IA, Saymuratova IT. IMITATION OF THOUGHTS-FEELINGS–ARTISTIC MEANS OF PSYCHOLOGISM. *Bulletin of Gulistan State University*. 2020;2020(3):35-9.
6. Saymuratova, I. T. (2019). INTRODUCTION OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN TEACHING CHILDREN TO PRE-SCHOOL EDUCATION. *Bulletin of Gulistan State University*, 2019(1), 58-62.
7. Nematullaevna, T. D. (2022). THE WRITER'S WORLD VIEW AND ARTISTIC IDEA. *Open Access Repository*, 9(12), 163-174.
8. Nematullaevna, T. D. (2019). THE PROCESS OF LITERARY CREATIVITY AND AESTHETIC INTERPRETATION. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 8(3), 49-53.
9. Turaeva, D. PROCESS OF FICTION CREATIVITY AND WRITER'S SKILL. *Zbiór artykułów naukowych recenzowanych*, 70.

10. Yerjanova, S., & Turayeva, D. (2023). CREATIVE LABORATORY AND ARTISTIC INTERPRETATION ISSUE. International Bulletin of Applied Science and Technology, 3(6), 832-841.
11. Nematullaevna Dilnoza Turaeva (2022). Artistic interpretation of amir temursimge in national prose during the independence years (in the sample of the play "libra" ("mezonburji")after asaddilmurod. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities 12(5), 426-429. 3(6), DOI : 10.5958/2249-7315.2022.00313.6
12. Тўйчиева, З. (2023). АБДУЛЛА ҚАХҲОРНИНГ "САРОБ" РОМАНИДА ИБОРАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ. Journal of Universal Science Research, 1(4), 304-307.
13. Kholbekova, M., & Tuychiyeva, Z. Articles and expressions in Hamid Olimjon's works. In Current issues of Uzbek linguistics. Republican scientific-theoretical conference materials (Vol. 3).
14. Tuychieva, Z. K. (2018). LITERATURE REVEALING THE TRUTH OF LIFE. Проблемы педагогики, (7), 77-78.
15. Toshtemirov, D. E. (2019). USING CLOUD TECHNOLOGY TO PROVIDE INFORMATION RESOURCES IN THE PROCESS OF DISTANCE LEARNING. Bulletin of Gulistan State University, 2020(1), 21-26.
16. Гаимназаров, О., Агафонов, А., & Саидов, Ж. (2023). СОВРЕМЕННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ. Евразийский журнал технологий и инноваций, 1(6), 94-99.
17. Жумаева, М. А., Ражапова, К. М., Джамалдинова, Ш. О., Маматова, Х. М., Норимова, Г. А., Шавкиева, Д. Ш., & Нафасов, Д. Ш. (2021). Инновацион таълим шароитида она тили дарсларининг самарадорлигини ошириш (бошланғич синф мисолида). Образование, 8(9), 10.